

Темур ва Темурийлар даврида яшаб ижод этган алломалардан бири Фасих Ахмад Жалолиддин Мухаммад Хавофий 1375 йилнинг 28 сентябрида Хиротда тугилиб, шу ерда таълим-тарбия олгандан сўнг, 1405 йили давлат ишлари билан Самаркандга жўнатилгач, 1415 йилгача нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон, кейин Шохрух Мирзо саройида хизмат килган.

Таржимаи хол

Хаётининг сўнгги йилларида Шохрухнинг ўгли Бойсункур Баходирхон саройида девонлик мансабига тайинланган. Бирок кўп вақт ўтмай Темурийлар саройидаги хизматдан бутунлай четлаштирилган ва бизга маълум бўлган бирдан-бир асари "Мужма ут-таворих" ("Тарихий саналар йигиндиси")ни ёзишга киришган. (Бу асар "Мужмаи Фасихий" ҳам деб юритилган).

Гарчи Хавовий ушбу тўпламни сарой ишларидан четлатилгандан кейин, яъни 1433-1442 йилларда тузган бўлса-да, бироқ китоб дебочасидаги ёзувда асардаги маълумотларни муаллиф илгарирок тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида киска-киска тарзда каламга олиб юрган. "Бу нусхани, - дейди муаллиф дебочада, - узок йиллар давомида улугларнинг тарихларидан ва салафларнинг китобларидан жамладим".

"Мужма ут-таворих" бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Шундай асар мавжудлиги хақида фақат XIX аср охирларидагина илмий адабиётда кискача маълумотлар келтирилган. Бу асар В. В. Бартольд, Э. Браун, В. Розен, Дорн, Х. Раверти сингари олимлар эътиборини тортган эди. Китоб мукаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, мукаддима Одам Атодан тортиб Мухаммад пайгамбарнинг таваллудигача (570-580) бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола "Мукаддима"нинг бевосита давоми бўлиб, "Пайгамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага килган хижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан хикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шархидан иборат.

Бизга маълум бошқа кўлёзма нусхаларда хотима учрамайди. Бу қисм муаллиф ватани бўлмиш Хирот шаҳри хақидаги баъзи маълумотларни ўз ичига олиши кўзда тутилган.

Шунингдек, "Мужма ут-таворих"да Амир Темур авлодига багишланган "Фойда" деб аталувчи бўлим бор. Асарда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсинда шархланганки, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган. Биз учун "Мужма ут-таворих"нинг Хавовий яшаган даврга ва бунга бевосита яқин бўлган йилларга оид маълумотлари, яъни асар иккинчи мақоласининг охириги қисми қимматлироқдир. Шунинг учун бўлса керак, асарни нашрга тайёрлаган Махмуд Фаррух асардаги 1301-1442 йиллар воқеаларинигина ўз нашрига киритган. Шу йилларда содир бўлган сиёсий воқеаларга келсак, асарда Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларида мугуллар ҳукмронлигининг инкирозга учраб, аста-секин емирилиб бориши, ажнабий ҳукмдорлар зулмига қарши ерли халқлар орасида норозлик ҳаракатлари акс эттирилган. 1365 йили Самарқандда тарқалган сарбадорлар ҳаракати тобора қучайиб, мугуллар ҳукмронлиги инкирозини тезлаштирганлиги, мугуллар давлати ўрнида Темур давлатининг ташкил топиши ва юксалиши қаби муҳим воқеаларнинг ҳулосаси қисқа-қисқа баён этилиб, ой ва йиллари билан кўрсатилган.

"Мужма ут-таворих"да маданий турмушга, шоирлар, олимлар қаби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда қўп учрайди. Хавовий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан тугилган йилларини ҳам албатта эслатиб ўтади. Масалан, "Нузхат ал-арвоҳ" ("Рухлар ҳузурида") асарининг муаллифи Амир Саййид Олим ал-Хусайний вафот қилган йилини (1318 йил, 11 де-кабрь) келтириб, шу билан бирга Хиротда ўлганлигини айтади унинг тасаввуфда шухрат топганлигини, Баховуддин Зақариё Мултонийнинг муриди бўлганлигини ва бир қанча асар ёзганлигини эслатади.

Темур ва Темурийлар даврида олиб борилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Бу даврда бунёд этилган йирик мадрасалар, қазилган ариқлар ва бошқа ишларнинг бажарилган йилларини ҳам Хавовий мунтазам равишда қайд қилиб боради. Унинг маълумот беришича, Амир Темур Чингизхон даврида харобага учраган Банокат мавзеидаги шаҳарни 1382 йилда қайтадан тиклаб, унга Шохруҳия деб ном берган. Шунингдек, 1403 йили Темур Байлақон шаҳрини (Аракс дарёсининг Курага қўшиладиган ерида жойлашган) ҳам қайтадан тиклаган ва у шаҳарга сув келадиган Барлос каналини қаздирган. 1404 йили эса Шохруҳ фармони билан Хирот шаҳри, унинг дарвозалари ва буржлари қайта тикланган.

Булардан ташқари, ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам алломанинг диққатидан четда қолмаган. "Мужма ут-таворих"да 1337 йили Хирот вилоятларидан бири бўлмиш Хавофда, 1363 йили Хиротда, 1405 йили Нишопурда содир бўлган зилзилалар, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Хиротда воқе бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, 1345 йили Хоразмнинг Журжониясида (Кўхна Урганча

якин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда таркалган вабо касаллиги хакидаги маълумотлар ҳам келтирилган.

Шуниси эътиборга сазоворки, "Мужма ут-таворих" муаллифи ўзи яшаган даврга оид маълумотларни кўп холларда кўриб-билганлари асосида ёзган, чунки у умрининг анчагина кисмини Темурий хукмдорлар хизматида ўтказганлиги учун, ўз даври хаёти билан якиндан таниш бўлган, Темурийлар кўли остидаги вилоятларнинг аксариятини иш жараёнида бориб кўрган.

Хавовий вокеаларни бетараф туриб ёритишга харакат килганлигини тадкикотчилар бир неча бор кайд этиб ўтганлар. В. В. Бартольд бу хакда шундай ёзган эди: "Шохрух даврида Ахмад ибн Мухаммад Фасих ал-Хавовий ўзининг сарой кирдикорларидан холи бўлган "Мужмаи Фасихий" номли асарини яратди. Бу асар... катта бир тарихий жараёни ўз ичига олган бўлиб, унда вокеалар йилма-йил, бирин-кетин баён этилган. Асар мухтасар бўлишига карамай, жуда фойдалидир, у бизга Ўрта Осиё ва Эрон шайхлари хамда адиблари хакида янги маълумотлар беради".

Шундай килиб, Хавовийнинг "Мужма ут-таворих" асари XIV- XV асрдаги Марказий Осиё мамлакатларининг сиёсий ва маданий хаётига оид кимматли манбадир. Унда келтирилган тарихий вокеалар, саналар ва бошка маълумотлар Темур ва Темурийлар даврини янада ойдинлаштиришга, бу давр тарихини янада яхширок билишга катта ёрдам беради.